

UPPLAND GENOM KONSTNÄRSÖGON

Landskapsbilder till omkring 1900

Av MARITA LINDGREN-FRIDELL

»**K**nappast någon annan bygd i vårt land kan te sig så trumpen.» Så karakteriserar Adrian Molin i sin bok »Landskapskynnen» det uppländska landskapet. Det är inget snarfagert landskap. Dessa småkuperade backar äro utan all leende täckhet, slätten kan för den som är van vid bergs- och skogstrakter te sig ödsligt monotont och den oländiga markens vresigt stenbundna grund med envisa enbuskar som förnämsta vegetation har intet som appellerar till ett skönhetsälskande öga. Erik Gustaf Geijer har gett denna föga smickrande karakteristik: »Upplands flacka ogränsade fält, illa odlade av herrgårdsträlars och lättingars händer, hade givit mig så mycket ledsnad, att varje ställe, där jag fann en kulle, skogsparker och en sjö, syntes mig som ett paradis.» Men så var ju Geijer uppvuxen bland skogar och blånande berg i Värmland. Som kontrast kan man dra fram några rader ur Jonas Love Almqvists »Skällnora kvarn»: »Man utsprider att Uppland är ett fult landskap och dess inbyggare likaså ett fult folk; man har då kanske endast sett några av dess slätter, knottriga genom sina små stenbackar, omkring Alsike och Märsta och invånarne där. Men i detta urgamla svenska land finnas många bygder, icke blott behagliga genom sin bördighet utan också intagande genom vatten, branter, kyrkor och klockstaplar, en glad himmel och en mörk skog.» Så kan man ställa uppfattning mot uppfattning. Men i viss mån beror väl uppskattningen av ett landskap och dess skönhet på hur landskapet uppleves. Vissa landskap, ja, kanske alla, förvandlas

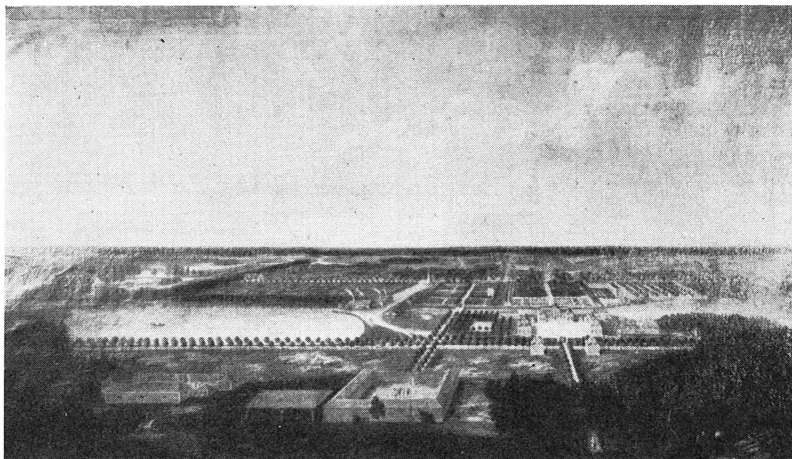

Bild 1. Okänd konstnär: Totalbild över Leufsta bruk före 1719. Oljemålning. Friherre Louis de Geer, Leufsta bruk.

när man lever i dem, lär känna dem och blir förtrogen med deras egenart. Till de landskapstyperna hör otvivelaktigt Uppland. Man blir då mera benägen att instämma i Torsten Fogelqvists ord (i »Svenska utsikter»): »Ty om den svenska naturens väsen skulle vara enformighet, så är den enformigheten outtömlig.»

Upptäckten av det genuint uppländska landskapet är en sen företeelse och är framför allt knuten till Bruno Liljefors' namn. Men långt före honom hämtade konstnärerna motiv från Uppland. Man kan också i en svit Upplandsbilder — här angivna utan anspråk på fullständighet i materialet — på ett mycket suggestivt sätt se hur upptäckten av det svenska landskapet som sådant skred framåt, etappvis, och hur olika synpunkter under äldre tid starkt influera de konstnärliga framställningarna. Genom att de uppländska motiven inte tillhör de turistsöta, som konstnärer under olika epoker förtjust kastat sig över — ta Dalarnas som ett sådant exempel! — kan man här på ett mycket påtagligt sätt studera hur naturkänsla och landskapsuppfattning arbetar sig fram mot ett mera person-

Bild 2. ELIAS MARTIN: Österby bruk på 1790-talet. Akvarell.

ligt upplevande och ställningstagande. En undersökning av Upplandsbilder av konstnärlig art är således ett delproblem i ett större: den svenska landskapsskildringens historia.

Man finner då snart, att i äldre tider uppfattas landskapet som konstnärligt värdigt motiv blott i den utsträckningen det var odlat och som »kulturlandskap» bar vittne om människans ordnande hand. Det är den landskapsskildring, som har sin naturliga utgångspunkt i Erik Dahlbergs stort upplagda topografiska samlingsverk »Suecia antiqua et hodierna». Man återfinner däri inte blott stadsbilder från Uppland utan också en rad större gårdar och slott på landet. Denna 1600-talstradition lever kvar under hela 1700-talet och varierar egentligen föga. Gårdar och stadsvyer ges på ett överskådligt och topografiskt undervisande sätt, de ha något av kartritningens pregnans och skärpa i konturerna. När det nu gäller Uppland, koncentreras intresset framför allt till de för detta landskap typiska orter, vilka bära vittne om tidig och livlig odling, nämligen bruk och gruvor. Från tiden omkring 1700 finnes ett par representativa arbeten, som tydligt visar denna topografiska tendens. Det är

först en stor oljemålning av o k ä n d k o n s t n ä r, föreställande Leufsta bruk (friherre Louis de Geer, Leufsta). Den måste vara målad före 1719, efter vilket år bruksgården ombyggdes efter eldsvåda. På denna instruktiva totalvy kan man låta ögonen promenera in mot den rödtrimrade karolinska herrgården, med sina småhus och trimrade ekonomibyggnader och sedan följa bruksgatan med sina små låga timmerkojor. Smala raka vägar löpa mellan de olika anläggningarna och utmed vägarna växa små snaggade träd, som påminna om soldater i marschkolonn. Bruksdammarna glimma som blanka ljusblå ytor. Vid horisonten utbreder sig det skogiga landskapet som en grön ogenomtränglig mur. Det är en torr och saklig skildring med tyngdpunkten på en upplysande topografisk kunskap om orten. De rent konstnärliga förtjänsterna äro däremot rätt små.

Bruksherrarna tyckes under alla tider med största intresse låtit avkonterfeja sina bruk och gårdar. Inte alla kunde hålla sig med så goda »gårdskonstnärer» som Gerhard de Besche (död 1659) och hans maka Margareta von Endersen (död 1694) på Forsmarks bruk, som ungefär 1670 engagerat holsteinaren Johan Johnson (född vid 1600-talets mitt, dödsår obekant). Utom de minutiöst och sirligt målade blomsterstycken, varmed han bl. a. prydde några praktfulla skåp, målade han stora landskapsstycken. Ett av dessa, en utsikt över Forsmarks bruk (nu på Fullerö slott, Västmanland), har samma ytartat tillplattade karaktär som den ovan omtalade Leufstabilden, men skiljer sig från denna genom den diffust solgyllene atmosfär, som kring sveper byggnader och vegetation. Här går en holländsk landskapstradition i dagen, vilken har föga med svenskt landskapsmåleri vid denna tid att göra.

Med 1700-talet kommer naturkänslans genombrott. Bort från den strängt tuktade barockmiljön längtar man till naturens frihet, till skogens ensamhet och den fridfulla idyllen på landet. Det är en smula torrhet över den blyertsteckning som skalden Olof von Dalin (1708—63) signerade 1748 som

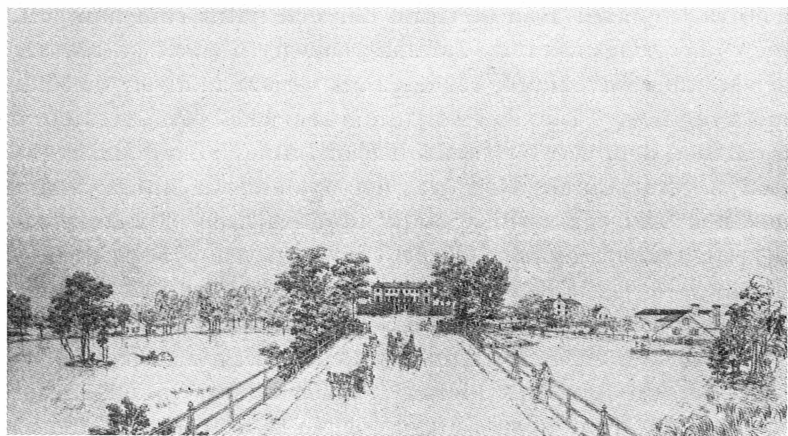

Bild 3. MARTIN RUDOLF HELAND: Forsmarks bruk ifrån Roslagsvägen. Kon-
turretsning. Uppsala Universitetsbibliotek.

en »tackbild» för den gästfrihet han åtnjutit på Leufsta hos sin vän baron de Geer, men det ger också en liten fläkt av den fridfulla stämning som en nordisk sommarkväll har. Man förstår att han inspirerades att förse teckningen av bruks-
herrgården med denna lilla strof:

Många slott få stå tillbaka
för det värde Leufstad bär;
men den Ro, man der får smaka
övergår vad prägtigt är.

I denna suck kunde också Elias Martin (1739—1818) instämma. Han vistades nämligen även långa tider på de uppländska bruksherrgårdarna och han är också den förste, som friskt och frodigt trollar fram leende och personligt sedda porträttlandskap. Med honom tar den svenska landskaps-
skildringen ett stort steg framåt mot ett personligt upplevande av landskapsmotiven. Elias Martin är vår förste verkligt store landskapsmålare och bland alla de svenska orter, som han under årens lopp avkonterfejade, var han tydligen själv mest fäst vid de uppländska, framför allt Roslagen och bruksorterna

i norra Uppland. Han återfann där den natur som han satte högst, bergslagsnaturen. Samma glada nyfikenhet på naturen och samma omväxlande förmåga att variera motiven som kan möta oss t. ex. i Linnés resor utmärker också Martin. Jämför t. ex. med dem den första sidan från Linnés »Lapplandsresa», som skildrar Linnés färd över det uppländska landet: »Himmelen är klar och varm, västanvädret svalkade med en behaglig pust och en dunkel färg begynte från väster betäcka himmelen» — — — »Nu begynte skogen alltmer och mer förtätas, den ljuva lärkan, som tillförne uppehållit våra öron, övergav oss; men åter en annor emottager oss i skogen med lika stor komplimang, nämligen kleran, *Turdus minor*, vilken då hon från högsta grantoppen sjunger för sin käresta, även låter oss fägnas oss därav, ja, hon stämmer så högt in med sina diverse toner, att hon ofta mästrar näktergalen, sångarnas mästare.» Det är något av fågeldrillar också i Martins landskap. Man kan om honom lika fullt använda Knut Hagbergs ord om Linnés första svenska resa: »Sinnets vår och naturens vår, den bleka majdagern över Upplands gården, dessa ting ha aldrig skildrats mera rent, mer omedelbart.»

Det är nämligen luften och ljuset över landskapet, doften och färgernas friskhet, som Elias Martin förmår att locka fram. Också i sina bruksbilder är det atmosfärens spel i lätta blonda färger, som främst intresserar honom. Det var under åren före hans andra Englandsresa, alltså 1787, vidare under hela 1790-talet som han långa tider vistades i Uppland. På *Leufsta bruk* trivdes han väl och vandrade där omkring långa ljusa sommardagar med skissboken i fickan och fyllde den med hastigt nedkastade skisser och notiser. Dessa växte sedan ut till delikat målade akvareller och oljemålningar, vilka på ett för tiden mera ovanligt sätt bevarade något av skissernas omedelbara friskhet. Konstnären låter de ljusa aristokratiska herrgårdslängorna — *Leufsta bruk* var ju nästan som en liten stad — inramas av grönskans festliga girlander och han inkomponerar också på ett okonventionellt och friskt sätt figurer i sina porträttlandskap. Där vid den blänkande blå

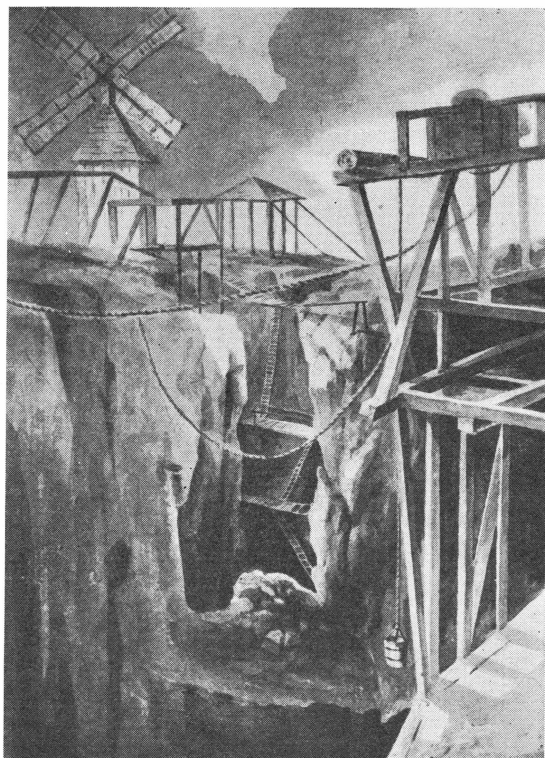

Bild 4. ELIAS MARTIN:
Dannemora gruva.
Akvarell 1787. Fri-
herre Louis de Geer,
Leufsta bruk.

bruksdammen ses brukspatronen med sin son möta både prästen och brukets underlydande. Gestalterna i sina ljusa dräkter smälter in i helheten och mot oss slår en stark stämning av svensk högsommardag. (Oljemålningar, akvareller och teckningar av bruket finnas i friherre Louis de Geers, Leufsta, ägo, samt i Nationalmuseum.)

Bilderna från Leufsta ha i allmänhet samma komposition som t. ex. skildringen av Österby bruk med corps de logis'et och bruksbyggnaderna (hos ingenjör C. A. Tamm, Stockholm). Längst fram utbreder sig framför bruksdammen en strandremsa, som bildar ett slags repoussoir. Men denna »förgrundskuliss» är inte som i äldre bilder mörk, för att bilda

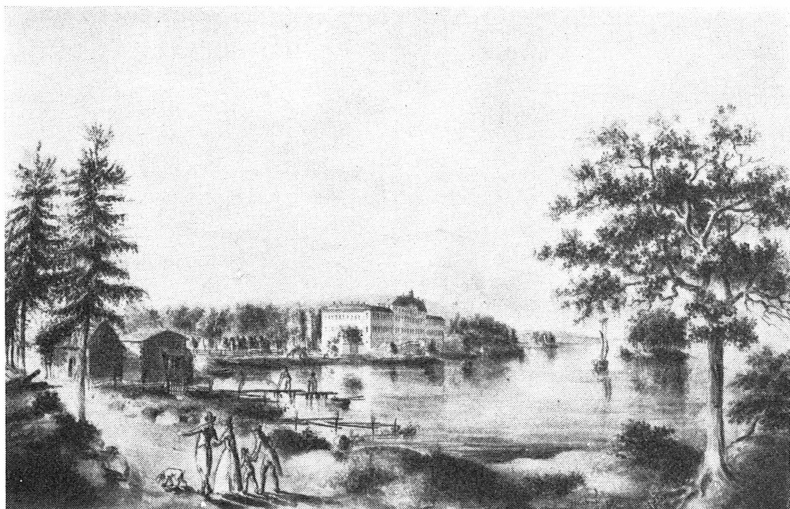

Bild 5. PER NORDQUIST: Ulriksdal. Akvarell 1793. Uppsala Universitetsbibliotek.

startpunkt för ögat, utan den är här målad i ljusa strålände färger — både den friska grönskan och figurerna i sina klara lokalfärger äro kraftigt belysta. Detta är ett mycket modernt drag, som nära nog smakar en smula impressionism. I bildens mittplan befinner sig herrgårdsbyggnaden i ljust gult med blågrått tak och omges av mindre hus i varmare toner som gult och rött i taken. Vattnet ligger spegelstill och dess färgton tar upp den mörkaste nyansen i den vida himmelskupans färg. Längst fram i bilden fastnar ögat på en liten mjölkflicka med en ko — de lysa som glada färgklickar i den mjuka och känsligt sammansatta färgensembeln. Av en liten röd gård som hörde till Österby bruk, Gubbo gård (Statens Historiska Museum), skisserade Martin i ljusa leende färger upp en akvarell, som aldrig helt fullbordades. En väldig regnbåge välver sig över den idylliska lantgården och grönskan doftar friskt som efter ett upplivande regn. Han har också varierat bruksmotiven otaliga gånger, inte bara från Österby

Bild 6. GUSTAF SILFWERSTRÅHLE: »Utsigt af Hästskosundet och ett Berg vid Snåltäppan vid Bryggholmen.» Lavering 1792. Uppsala Universitetsbibliotek.

utan också från Harg, Skebo bruk, Gimo, Söderfors, Gysinge och Forsmark. Hos friherre, sedermera landshövdingen Samuel af Ugglas på Forsmark vistades Martin långa tider, i synnerhet under en långvarig sjukdom 1794—95. Han roade sig här inte blott med att »avtaga vuer» av gården, bruket och omgivningen, han målade också ett ståtligt familjeporträtt av Samuel af Ugglas' familj, där den sitter i parken med herrgården som dekorativ fond (hos friherrinnan Ulla af Ugglas, Forsmark). Martin introducerade också ett par av sina lärjungar på Forsmark, framför allt Pehr Ulmgren och M. R. Heland. Den senare utförde gravyrer och akvatinter efter Martins förlagor (bl. a. i Uppsala Universitetsbibliotek). Tillsammans med Ulmgren målade Martin en stilfull akvarell av Forsmarks bruk i nattstämning, en bild, som visar mot en kommande utveckling. Martin hade målat »dagbilden» och Ulmgren förvandlade den till en natt-

stämning. Himlen låg mörk medan fönstren i herrgården strålade i klar eklärering och ur de båda smedjorna stiger upp väldiga eldkvastar ur skorstenarna »hwilket alt ger återsken uti det stilla wattnet, som flyter förbi». Fullmånen hänger gul och rund över trädtopparna. Det lugnt idylliska landskapet är här ett dramatiskt och romantiserat landskap och även denna kommande utveckling har sin utgångspunkt i Martins måleri. Framför allt då i hans skildringar av Älvkarleby vattenfall och Dannemora gruva, där det vilt och ödsligt romantiska utövar sitt starka grepp om konstnären. När A. F. Skjöldebrand 1799 en gång träffade Martin och komplimenterat honom för hans förmåga att återge det vilt skräckinjagande i det brusande vattenfallet vid Älvkarleby, svarade Martin: »Herre, en Gud har gjort naturen och vi äro blott arme syndare. Därför är det ock strunt allt vad vi göra...» De forsande skumvirvlarna, som brakande faller ned mellan höga klippor, omgivna av allvarlig storskog — det var motiv som satte hans konstnärliga förmåga på prov. Hans många akvareller från vattenfallet kan föra den vittre Linnerhjelm's ord i minnet: »Från 19 alnars höjd störtar sig strömmen här med ett enda våldsamt fall i tusende olika skapnader och gör ett buller och oväsen som dövar örat. Än stöter det mot vassa klippor, fradgar sig och nedrusar i mjölkvitt skum, än forsar det med hela sin styrka i voluminösa otyglade vågor. Alltid driver det en osägelig kraft, som just upphöjer själen.» Linnerhjelm var just själv en konstnär, som hade sinne för naturens »majestätiska scener». Han hade 1787 varit på besök i Älvkarleby och med ritstift och skissblock klättrat ut på några stockar i fallet för att få en riktigt pittoresk vattenbild.

Martins Dannemora gruvor (en akvarell bl. a. hos friherre Louis de Geer, Leufsta, från 1787 samt andra i Nationalmuseum och akvatinter i Uppsala Universitetsbibliotek) in-jagade också på den besökande en vällustig rysning, när man blickade ned i de gapande vilda gruvschakten. Martin fäste de sönderrivna och taggiga gruvformationerna på sitt skissblock

Bild 7. C. S. BENNET: Arnö. Oljemålning 1860-talet. Friherre R. von Essen, Signesberg, Bro.

och återkom ofta till dessa motiv, en enträgenhet som närmast är att förlika vid de många resenärernas journaler, som med intresse just skildrar gruvor och bruksdrift.

Den idylliska skildringen av gårdar och bruk, som Elias Martin började, får sin fortsättning under större delen av 1800-talet. Martins ande svävar över de flesta av tidens blonda och lyriskt återgivna herrgårdsskildringar — en del stadsvyer torde också kunna räknas dit. De kungliga slotten stå i intressets brännpunkt. Bland de många (det finns här ingen möjlighet att nå någon fullständighet i uppräknningen, det skulle fylla en hel bok), som avkonterfejade slotten, kan man nämna Pehr Estenberg (1772—1848), som gjort läckra akvarellskisser av Hagslott, där han också excellerar i dekorativa fantasiprojekt med antika statyer, nätta paviljonger

och pittoreska vattenfall à la Ville d'Este (akvareller i Uppsala Universitetsbibliotek). Pehr Nordquist (omkr. 1770—1805) skildrar med elegant och lätt akvarellpensel Ulriksdals slott, simmande vid vattnet som ett vitt sagoslott (Uppsala Universitetsbibliotek). Men röda timmerkojor och svenska granar övertyga oss om att vi är hemma i Sverige. Av Rosersbergs slott målar Axel Mörner en sirlig pastell (1798, greve B. Mörner, Flen). Både L. Belanger och C. J. Fahlcrantz har avbildat Rosersberg (båda i statens ägo, ur Karl XV:s samling). Gustaf Silfverstråhle (1748—1816) ger eleganta skildringar av uppländska herrgårdar, t. ex. Grönsö, sett från landsidan, med arbetsfolk ute på åkrarna (Grönsö). Silfverstråhle gör också okonventionella och idylliska små naturstudier, t. ex. en frisk och intim lavering »Utsigt af Hästskosundet och ett Berg vid Snältäppan vid Bryggholmen» 1792 (Uppsala Universitetsbibliotek).

Av andra konstnärer i den Martinska sfären bör nämnas den ovan citerade J. K. Linnerhjelm (1758—1829), som gjort blyertsteckningar, laveringar, akvatinter och kopparstick av uppländska orter, bl. a. Forsmark (blyerts, Nationalmuseum), Edsberg (kopparstick, Uppsala Universitetsbibliotek) många andra att förtiga. Bland större praktblad i kopparstick bör man inte glömma P. G. Flodings (d. 1791) »Granhammar med des Egor 1758» (Uppsala Universitetsbibliotek). Mera diletterantisk i sitt konstnärliga uttryckssätt, men topografiskt exakt är J. G. Härstedt (verksam 1790—1810), som utom skildringar från Uppsala också med sin flitiga pensel gjort utflykter på landsbygden (samtliga akvareller i Uppsala Universitetsbibliotek). För övrigt, i mängden av 1700-talsbilder från gårdar och bruk bör också nämnas dels en vacker akvarell av Hargs bruksherrgård och gamla val-lonsmedja, utförd av en okänd konstnär C. H. (friherre Carl Beck-Friis, Harg), sannolikt från 1800-talets förra del, samt två prudentligt utförda teckningar av Johan Snach (1756—88) av Karlholms bruk och Ledskiärs ladu-

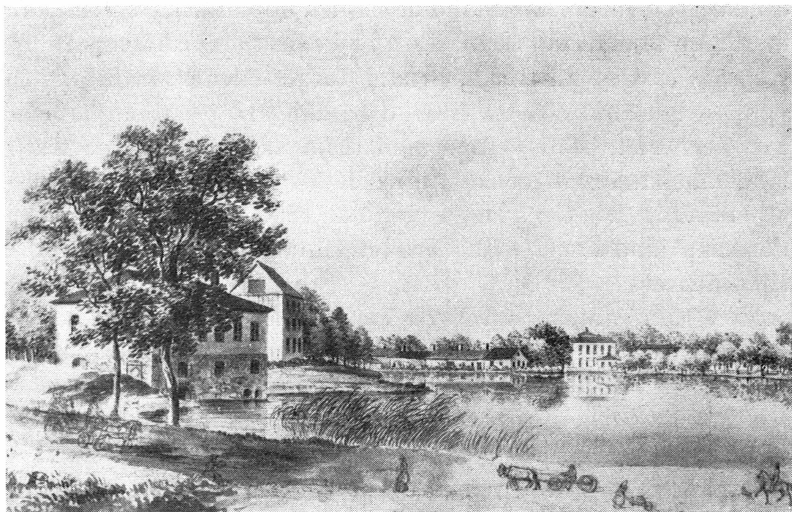

Bild 8. JOH. FR. JULIN (?): Leufsta bruk. Lavering 1800-talets förra del.
Friherre Louis de Geer, Leufsta bruk.

gård (båda hos friherre Louis de Geer, Leufsta), vilka ha större topografiskt än rent konstnärligt värde.

1800-talsbilderna av gårdar och bruk äro många. Bland de mest produktiva konstnärerna är C. S. Bennet (1800—78), som målar friskt och saftigt. Vi kan välja en treklöver av gårdar: Ekolsund, Skokloster och Vik (i Uppsala Universitetsbibliotek). Utom mängden av blonda akvareller, signerade av hans hand, utförde han också oljemålningar. Så är hans skildring av Arnö slott på 1860-talet en god representant för hans gedigna måleri (hos friherre R. von Essen, Signesberg, Bro). Vidare bör M. G. Anekar svärd (1792—1878) ihågkommas — akvarellen Örbys hus och litografien Håttuna holm (båda i Uppsala Universitetsbibliotek), kunna nämnas som goda prov. K. J. Billmark (1804—70) gör mjuka färglitografier av uppländska slott och Ulrik Thersner (1779—1828) ägnar sig i sin stort upplagda serie akvatinter »Fordna och närvarande Sverige» också åt de

uppländska gårdarna. Bland de många uppländska vyerna kan man nämna utsikten mot *Sig n i l d s b e r g* (prof. Aug. Hahr, Uppsala), vars klassiskt strama fasad sticker fram ur en yppig vegetation och en fridfull hjulångare på Mälaren livar upp sceneriet. Till denna realistiska skildring av porträttlandskap kan man också räkna *J. M. St ä c k s* (1812—68) oljemålning av *G y s i n g e b r u k* 1850, där det granrika nordiska landskapet kring bruket tagits med som effektfulla sidokulisser.

Men romantikens natursyn har också färgat några skildringar från Uppland. Romantikens förnämste målare här i Sverige, *C. J. F a h l c r a n t z* (1774—1861), målade både stadsutsikter och gårdsvyer i ett förtonande smältande mjukt solnedgångsskimmer, som förmedlar åt bilden en poetisk stämning av ett visst sentimentalt tycke. En oljemålning av *G i m o b r u k* från 1836 är ett gott exempel med den stora bruksdammen i förgrunden och de vita bruksbyggnaderna liggande borta vid horisonten i en solröd aftonrodnad. Många andra gårdar avkonterfejades av *Fahlerantz* (t. ex. *Ö r b y h u s*, 1839, hos greve C. R. von Essen, Stockholm), liksom han gärna också i stadsvyerna tog fram pittoreska och stämnings-suggererande detaljer. Det är inte så tydligt i en liten vacker akvarell av *E n k ö p i n g s s t a d s p o r t* 1797, som mera kan påminna om arkitekten *Erik Palmstedts* lite sömniga beskrivning i sin resedagbok: »Enköpings Stad äger intet något prevenient för ögat; En lång rad af halmtak leder till tullen, hwarest en smal och lång med mer eller mindre bofällige trähus, emot gatans bredd nog höga, widtager, den är dock stenlagd, men tvärgränderne, de där likwäl icke gå winkelrätt från stora gatan, äro än olagde; Rådstugan af trä, med ett ridicult torn, gör en sort hörn af torget, som är nog rymligt och har ett och annat stenhus kring sig. Slutet af långa gatan liknar aldeles dess början.» (*Erik Palmstedt, Resedagbok 1778—80, Uppsala 1927, s. 1.*) Mera romantiska tongångar möter i *Fahlerantz'* skildring av *S i g t u n a s g a m l a k y r k o r u i n e r* (Upplands konstförening, Beijnoffs saml.).

Bild 9. L. TH. BILLING: Sigtuna ruiner. Oljemålning 1870-talet. Fröken E. Almgren, Stockholm.

Också andra samtida har lockats av de pittoreska ruinpartierna i Sigtuna, både M. G. A n c k a r s v ä r d (lavering, Uppsala Universitetsbibliotek) och L. T h. B i l l i n g (1817—92), som på 1870-talet signerade en stor utsikt över stadens ruiner (fröken E. Almgren, Stockholm). Bland romantikerna skall också nämnas L. W. B r a n d e n b u r g (1794—1850), som i ett viltromantiskt landskap kring B o g e s u n d s g å r d (akvarell, Uppsala Universitetsbibliotek) målar höga berg och djupa dalar och således i stämningseggande syfte omskapar hela landskapet.

Men man kan också under 1800-talet märka en kärvare ton i landskapsskildringen. Den kan framför allt studeras i några tuschteckningar av A. F r. C e d e r h o l m (1780—1828), som »efter naturen» avtecknat »Huggboda Bondgård i Kulla soc-

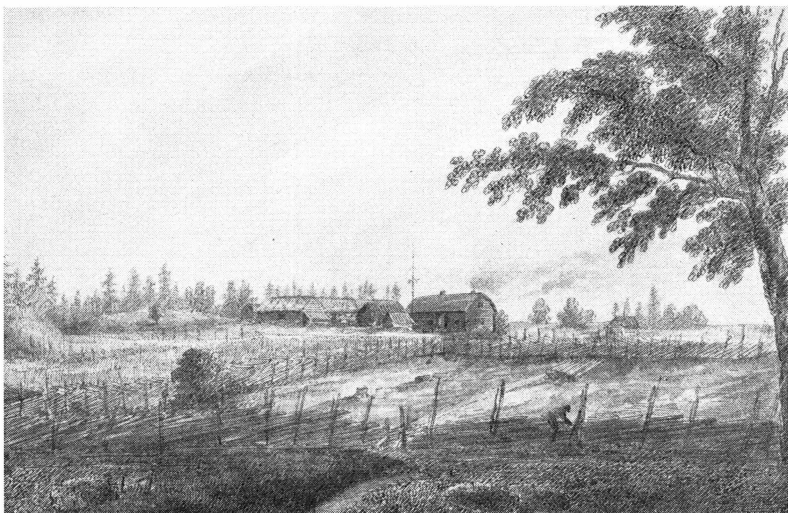

Bild 10. A. FR. CEDERHOLM: »Huggboda bondgård i Kulla Socken i Roslagen». Akvarellerad tuschteckning 1813—14. Uppsala Universitetsbibliotek.

ken i Roslagen» 1814 i en rad olika varianter (Uppsala Universitetsbibliotek). Här kommer det mera specifika uppländska landskapet fram för första gången utan den idylliskt tillrättalagda, litet sentimentala uppfattning, som präglar Martin och hans efterföljare. De här motiven är inte särskilt snarvackra, men de ha en starkt personlig färg. I ett kraftigt streckmaner med ilagd färg har konstnären avkonterfejat den lilla väderbitna bondgården med sina hus så, att man tycker sig stå där på den stenbundna stigen med dess karga vegetation. Trädstudierna påminner med sin förenklade, flott tillsnitsade pennföring inte så litet om Olof Thunmans teckningar.

Den där kärva tonen, uppfattningen av det banalt sett »fula» landskapet som ett värdigt och eftersökt konstnärligt motiv, återfinner vi sedan först i Bruno Liljefors' måleri (1860—1939). Liljefors är den som upptäcker det landskap,

Bild 11. BRUNO LILJEFORS: Räv. Oljemålning. Regementsveterinär Josef Johnsson, Uppsala.

som Adrian Molin inte särskilt hängivet skisserar sålunda: »Beklämmande trist blir landskapet, där på långa sträckor flatberget går i dagen, garnerat av enbuskar och tallruskor i sprickorna, pinat i en blåst, som bara naggar och kyler utan att vilja samla sig till en storm för en man.» Men ett så föga snarfagert landskap kanske bara kan upptäckas av de kärlekens ögon, som hemkänslan ger. Bruno Liljefors har i sin bok »Det vildas rike» (1934) själv skildrat denna upptäckt: »Det var i trakten strax norr om Uppsala med dess åkrar och ängar och steniga skogsbackar som jag som barn först kom i beröring med vad man kallar naturen. Sådana tidiga intryck fästa sig starkt i sinnet: Allt var så vackert och underbart.» — »Det är med landskap som med ansikten. Jag har under min levnad — som andra — fått se en del nog så vackra, ja, storslagna saker, men vi människor äro nu en gång så att det erkända rekordet ej alltid bestämmer var våra innersta sym-

patier skola ligga. Enbuskarna, stenarna, kråkan på gårds-
gården, dikeskanten med åkervindan på den solspruckna leran
— det var mitt land.» Det är också hemkänslan, som i Lilje-
fors' konst avtvingar dessa magra backar, steniga markbitar
och småplottriga utsikter en stor och bestående skönhet.
Kanske den måste överrumplas och fasthållas på samma sätt
som Liljefors smög sig på sina övriga konstnärliga motiv, på
skogens djur och havets fåglar. En annan passus i Liljefors'
barndomsminnen ger en snabbglimt över de konstnärliga
motiv han skulle komma att uppsöka: »På kvällen voro vi
dödströtta (efter en dagslång utflykt till Ärentuna) och då
hemfärden företogs lågo vi om varandra på botten av vagnen
sovande som stockar. När man någon gång sömndrucken tit-
tade upp och ut på landskapet, såg man vanligen silhuetten
av en enbacke med en gammal gårdsgård mot himmelen och
vägkantens blomster. Jag minnes doften från de daggiga
fälten, där dimman låg i vita ränder som sjöar och ängsknar-
rens eviga sång i den ljusa sommarnatten.»

Bruno Liljefors tillhörde en modern generation, som inte
längre uppsökte det idylliska och pittoreska, utan som med
impressionistiskt skolat öga upptäckte de tusen detaljerna i
det stora landskapsmönstret. Liljefors har sammanfattat det
med ett par ord om den mossiga och grå vildmark han som
liten pojke upplevde på Tunåsen: »Det var vildmarken, men
alls icke dyster utan ljus och glad och ingjutande i sinnet en
egendomlig känsla av ro och samhörighet med naturen. De
stora vidderna äro ej det avgörande härvidlag. En ljungtuva,
en sten med sina lavar bär i sig det väsentliga av den. Starkast
har jag måhända känt den i färgmönstret på en fågel. Ty han
är ju så att säga som ett samlat uttryck för de marker där
han har sin varelse.» Det var ett par döda orrungar, som gav
pojken de första intensiva färgupplevelserna. »Jag var som
förhåxad vid betraktandet av deras grå- och brunvattrade
fjädrar. Mina förut invanda begrepp om vackra och fula
färger ställdes på huvudet inför dessa underbara samman-
ställningar, som syntes liksom avlagrade från den grå urtiden

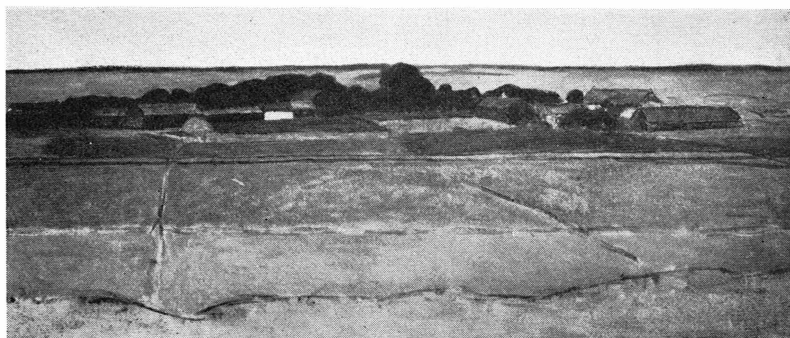

Bild 12. TORE WAHLSTRÖM: Svistads by i Bälinge. Olja. 1902. Upplands nation.

och berättade om skogen, kärret, mossan på stenarna, natt-himlen mellan grenarna. Man kunde hur länge som helst se in i denna värld, där fanns ingen botten eller slut, endast allttjämt nytt.»

Det var det vildas rike, inte längre den av människans hand tuktade naturen i välordnad och pedantisk snusföruftighet. Det vilda, det oländiga — så heter ett stycke vildmarks-Uppland också Oland — det hemlighetsfulla och lockande. Det var dagrarna och belysningarna över denna hemlands-natur, som han nu prickade in med snabbheten hos en skytt med penseln som bössa. Inte med turistens eller den brådslande resenärens ögon, utan med en djupt förälskads, såg han landskapet. Den grålaviga stenen vid vägkanten, myr och mosse och skogsdunkel i djurens närhet eller saltskum från havsbandet i öster — han tröttnade aldrig att inregistrera de tusen skiftningarna i den uppländska naturen. Det skulle dra ut alltför långt att nämna raden av Liljeforska dukar, men vi kan t. ex. ta — utom de mindre landskapsskisserna från konstnärens senare år — »Skogsladan» och »Ljusa bergen», från tiden omkring 1894 (hos fru Signe Liljefors, Uppsala).

Det finns också några stadsbilder från uppländska städer, som visar att en ny uppfattning av landskapsmotiven nu var på väg. Det är t. ex. Rudolf Granbergs (1828—1903)

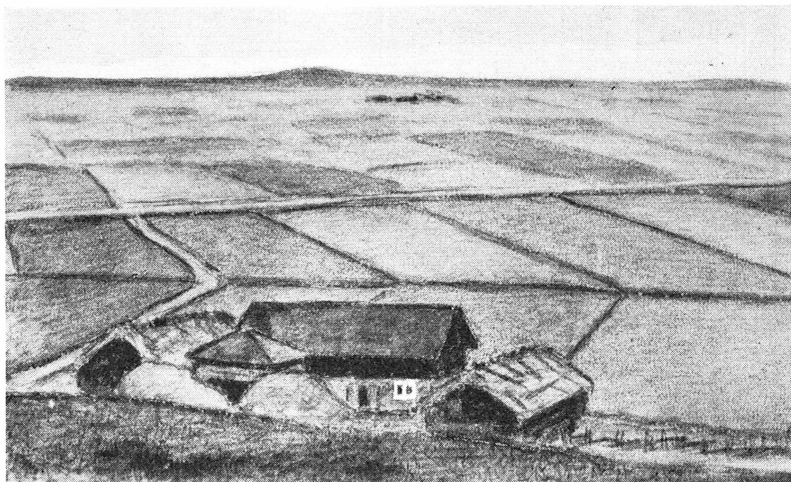

Bild 13. TORE WAHLSTRÖM: Från Upsalaslätten. Akvarell. Konstnären John Österlund, Uppsala.

år 1860 målade, förvånansvärt friskt uppfattade utsikt av Norrtälje (Nationalmuseum), som har ett om impressionismen påminnande grepp om sitt ämne, vidare Alfred Wahlbergs Vaxholmsbilder, framför allt en duk från 1872 (Nationalmuseum). En kylig höstdag har Wahlberg, en av våra första friluftsmålare, ställt upp sitt staffli framför den här utblicken bort mot staden. Han har stått på en punkt, där fästningen ses ligga med trotsiga stenformationer vid horisonten. Vattnet ligger blygrått, skärgårdsöarna förtona i blått dis. I förgrunden dominera varmröda höstfärger i de gammaldags täpporna. kring röda små stugor, trivsamt in-
kilade vid strandbrädden. Luften är kyligt klar och frisk att andas — Wahlberg målade också Vaxholm i månsken. Och vilket månsken! Varje kontur förgylles av silande gyllene ljus, men månen ser man inte. Här hänger den inte som en blank slant på himlavalvet som äldre målare brukade återge den. Månljuset var inmängt i varje föremål och gjorde helheten hemlighetsfull och lockande.

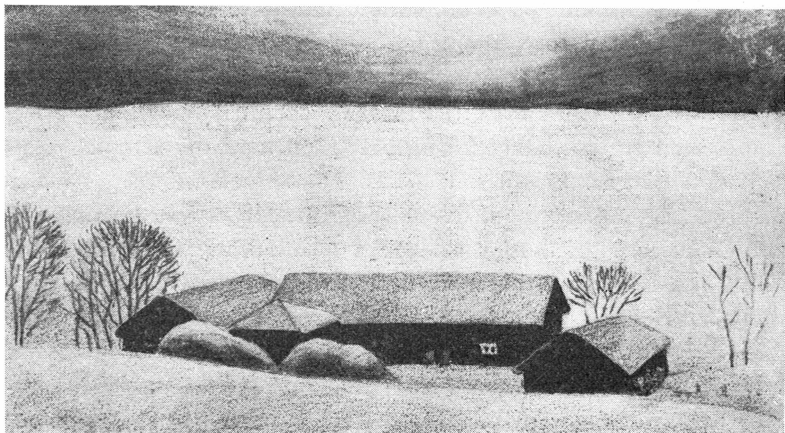

Bild 14. TORE WAHLSTRÖM: Från Upsalaslätten (samma motiv som bild 13, nu i vinterskrud). Akvarell. Konstnären John Österlund, Uppsala.

De kungliga slotten tolkades också i mera impressionistiskt maner. Drottningholm fann i Reinhold Nordstedt (1843—1911) en ypperlig och sensibel skildrare och före honom hade Egon Lundgren (1815—75) med flödande akvarellpensel gjort eleganta skisser av Kina slott. Georg von Rosens (1843—1923) akvareller från samma slott böra också nämnas (samtliga i Nationalmuseum).

Men vi återknyta till Bruno Liljefors och skildringen av det genuint uppländska landskapet. Det är steniga backar och magra vretar, vindblåst skog, sankmarker och ostkustkobbar, som äro de ständigt återkommande motiven i hans konst. Men slätten, den vida väldiga slätten väntade ännu på sin skildrare. Det blev Tore Wahlström (1879—1909). Han gjorde den upptäckt, som ingen har bättre än Torsten Fogelqvist sammanfattat med dessa ord: »Det är inte bara materien av ett landskap som betyder något, men det sätt, på vilket samma landskap får sin horisont, fångar tystnaden, andas regnet och speglar ljuset med skuggors och dagrars lek.» Ett njuggt öde unnade Tore Wahlström ett kort liv, men innan bröstsjuk-

domen lade honom på dödsbädden hade han dock hunnit med att också för andra göra påtaglig och förståelig den skönhet han upplevt i slättlandskapet. Han har gett uttryck åt den upplevelsen i några brev till läraren Richard Bergh, brevcitat som också ge den bästa karakteristiken av hans konst: »Slätten, den där historien, där himmel och jord mötas i fjärran med en hägringshorisont över. Där finns storstilad natur. Den som icke levt på denna underligt ljusa plats, där dragspelslåten urskiljes på halvmilen, den ser icke heller det sagoskimmer, som ligger över de röda utgårdarna i solnedgång med guld i fönstren. Här har vinden sitt säregna ljud, då den ristar i lungen eller ilar uppför en enbuskås och kastar sig ned i byn och sätter sväng på den rostiga vindflöjeln... Där har klöver i blom för mig en doft, som tjusar ända till rus. Jag har där på håll sett en syn i kväll, bland blommande häggar och hört en sång från en flicka i vitt. Himlens fosforljus satte mystikens gloria kring burrigt hår... Jag säger sett...»

Denna slättskildring omsätter Wahlström i form och färg och dess intensitet i upplevelsen återklingar i hans manligt kraftfulla konst. Han ser slätten som en väldig vidd, där åkrar och ängar bilda jättemönster som dekorativa färgmosaiker och där byarnas röda klungor och kompakta gröna trädmassor ge välbehövliga vilopunkter för ögat. De långa svepande linjerna i landskapet får i hans översättning en ornamental rytm, sammanhängande med den stränga stilisering han låter sitt landskap undergå. Bland hans mera representativa verk må nämnas »Svistads by i Bälinge» 1902 (Upplands Nation, Uppsala), »Tunåsen» (Thielska galleriet), »Byn» (prins Eugen, Valdemarsudde), »Uppsalaslätten från Tunåsen» (dir. H. Svanfeldt, Uppsala) m. fl. Några mindre akvareller (hos konstnären J. Österlund, Uppsala), ger koncentrerat och intensivt hans uppfattning.

Tore Wahlströms konst bottnade i Konstnärsförbundets program om det nationella landskapet upplevt på ett personligt sätt. På en med Tore Wahlström närbesläktad linje arbetade vid samma tid hans konstnärskamrater J o h n Ö s t e r l u n d

och Gusten Widerbäck, som under årens lopp funnit många personliga tolkningar av uppländsk natur.

Olof Thunmans konst bör också nämnas här. Både i dikt och konst har han personligt och kraftfullt tolkat hemlandskapet i dess olika aspekter. Hans dikt »Oland» i »Olands-sånger» 1927 kan sättas som en slutvinjett till den personliga tolkningen av det uppländska landskapet:

Långt från bygd och fäbodvallar
villas stigen bland mariga tallar,
bort i porsrisets yrselsnär.
Gäckande ropar den sträckande lommen.
Hit in i den milddjupa hedendomen
aldrig en klockton når.

Det är det vilda, det karga, skogsfruns ägande marker. Man kan också välja en annan vinjett, en strof ur Einar Malms »Mälarakvareller»:

Disgrå, förväntansfulla marsdygn skrida
över den mörka skogen, dov av tö
över fläckiga fält kring stöpig sjö.
I svarta vakar vita svanar glida
sida vid sida,
och hjärtat rodnar som ett videspö.

Ett landskap och dess natur är rikt nog att skildras och tolkas ur de mest skilda synvinklar. Men det måste upplevas. Annars är det sköna ett sken.